

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

(GEMDER)

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı:2

Aralık-2021

MAKALE BİLGİLERİ

Mekkî b. Ebî Tâlib'in Sahih Kıraât Kriterlerine Yaklaşımı

Makki b. The approach of Abi Talib to the criteria of Sahih Recitation

Bu makale Servet KILIÇ tarafından Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Kıraât İlminde Mekkî b. Ebî Tâlib" adlı doktora çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

YAZAR

Servet KILIÇ

Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Tefsir Bilim Dalı

Servetkilic12@hotmail.com Orcid: 0000-0003-2528-1534

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 20.11.2021

Makale Kabul Tarihi: 14.12.2021

Sayfa Aralığı: 230-257

Öz: Bir kırâatin sahihliğinin tespitinde meşhur üç kriterden söz edilmektedir. Bu kriterler, kırâatin senedinin sahih olması, resmî Mushaf hattına uygun olması ve Arap dilinde bir temelini olması şeklinde sıralanmaktadır. Bütün bir kırâat birikimi içerisinde sahih olanlarının sakim olanlarından ayrıştırılarak tespit edilmesi, söz konusu bu üç kriter marifetiyle gerçekleşmiştir. Sahih kırâat tespit kriterleri konusunun tam olarak anlaşılabilmesi, meselenin tarihsel arka planıyla birlikte bir bütün olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Ancak konu başlığının dışına çıkılmaması adına mesele Mekkî b. Ebî Tâlib özelinde ele alınarak sınırlandırılmıştır. İşte bu çalışma, sahih kırâat tespit kriterleri meselesinde Endülüslü kırâat geleneğinin önemli temsilcilerinden biri sayılan Mekkî b. Ebî Tâlib'in görüşlerini belli bir sistematik içinde ele almayı hedeflemiştir. Mekkî'nin genelde tüm kırâat birikimi hakkındaki anlayışını, özelde de çalışma konumuzu teşkil eden sahih kırâat kriterleri meselesindeki duruşunu ortaya koyduğu "*İbâne*" isimli eserinde yaptığı sahih kırâat tanımı üzerinden hareket edilmiştir. Mekkî'nin sahih kırâat tanımıyla alakalı olarak onun sahih kırâatte senedin sahih olması, kırâatin Mushaf hattına uygun olması ve dil şartına haiz olması konularındaki görüşleri örnekleriyle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekkî b. Ebî Tâlib, Kırâat, Sahih, Kriter, Mushaf.

Abstract: Three famous criteria are mentioned in determining the authenticity of a recitation. These criteria are listed as the certificate of recitation must be authentic, it must be in accordance with the official Mushaf, and it must have a basis in the Arabic language. The determination of the authentic ones among a whole collection of recitations by separating them from the sedentary ones was realized by these three criteria. To be able to fully understand the issue of the criteria for determining the authentic recitation, it is necessary to consider the issue as a whole, together with its historical background. However, in order not to go beyond the subject title, the issue was written by Makkî b. It has been limited by considering Ebî Talib specifically. Here in this study, Mekkî b. It aimed to deal with the views of Ebî Talib in a certain systematic way. Mekkî's understanding of the whole recitation accumulation in general, and his stance on the issue of sound recitation criteria, which constitutes our study, in particular, has been acted upon in his work named "Ibane", which is based on the definition of authentic recitation. Regarding the definition of sound recitation, Makkî's views on the issue of the authenticity of the book in sound recitation, the fact that the recitation is in accordance with the mushaf line and that it has the language requirement are explained with examples.

Key Words: Makki b. Ebî Talib, Recitation, Sahih, Criterion, Mushaf.

GİRİŞ

Çalışmamızda kırâat tarihinde çok kritik bir yere sahip olan Endülüs kırâat geleneğinin önde gelen temsilcilerinden Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) kırâat kriterlerine bakış açısını, bu konuda onun nerede durduğunu anlamaya ve açıklamaya çalışacağız. Bazı araştırmacılara göre tarihte ilk defa Mekkî b. Ebî Tâlib, bir kırâatin sahih olabilmesi için gerekli olan üç şarttan bahsetmiştir.¹ Bu görüşün aksine de değerlendirmeler mevcut olup,² bunun yanında Mekkî b. Ebî Tâlib'in zikri geçen üç şartı ihdas etmiş olmasının yanı sıra, kendisine kadar olan dönemde pratikte uygulanan ve genel kabul gören bu üç esası, sistemli bir şekilde yazılı olarak ifade etmiş olmasını ihtimal dairesinde görenler de vardır.³ Bu mevzûda Abdulhamit Birışık'a göre, kırâat kriterlerini ilk defa kimin ortaya attığı belli olmayıp, Mekkî'nin kitabında onun, farazî bir soruya karşılık olarak bu şartlardan bahsettiğini, ancak bu kriterleri kendisinin mi formüle ettiği, yoksa önceden başkaları tarafından mı şekillendirildiği konusunun net olarak bilinmediğini söylemektedir.⁴ Ancak aynı müellif, kitabının bir başka yerinde

¹ Osman Bayraktutan, "Kıraatlerin Sınırlandırılması Meselesi", İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, sayı: 11, s. 126; Mahmud Ahmed es-Sağîr, *el-Kırâatu's-Şâzzetu ve Tevcîhuha'n-Nahvî*, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1999.), 71; Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı" isimli makalesinin bir yerinde Mekkî hakkında; "sahih kırâat şartlarını ilk dillendirdiği iddia edilen Mekkî..." ifadelerini kullanırken, aynı makalesinin bir başka yerinde ise sahih kırâat kriterleri hakkında; "yine ilk defa Mekkî'de ifadesini bulan üç şart..." ifadelerini kullanması dikkat çekicidir. Bkz., Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı", *Marife Dergisi*, 2007, cilt: VII, sayı: 2, s. 92-93, 98.

² Makbûl kırâatin şartlarından ilk bahsedenin Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm olduğu dile getirilmiştir. Bkz. Gânim Kaddûri, *Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam Hayatuhu ve Cuhûduhu fi Dirâseti'l-Kur'ân*, (Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1986), 173.

³ Mustafa Kılıç, "Zemahşerî'nin Kırâatleri Kabul Şartları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sayı:48, s. 151.

⁴ Abdulhamit Birışık, *Kırâat İlmi ve Tarihi*, (İstanbul: Emin Yayınları, 2004), 72.

yedi kırâatin yaylıp neşvü nemâ bulmasında emeği geçen Endülüs'lü kırâat âlimlerinden bahsederken, söz Mekkî'ye geldiğinde onun hakkında; “İşin teorisyenliğini yapmıştır.”⁵ tespitinde bulunmuş, bu yorumuyla kırâat tespit kriterleri meselesinde doğrudan değilse de dolaylı olarak Mekkî'nin ortaya yeni bir şey koyduğunu kabul etmiş olmaktadır. Biz bu çalışmada Mekkî'nin sahih kırâat kriterlerini ilk defa sistematik bir biçimde ortaya koyan kişi olduğu tartışmalarını bir yana bırakarak, onun sahih kırâat kriterleri meselesinde durduğu yeri anlamaya ve açıklamaya çalışacağız. Peki, gerçekten tarihsel perspektif de göz önüne alındığında Mekkî'nin sahih kırâat kriterleri meselesindeki görüşü nedir? Söz konusu kriterlere yaklaşımında onu diğer kırâat âlimlerinden ayıran özgün yanı var mıdır? Mekkî, sahih kırâat kriterlerinin ilki olan kırâatin senedinin sahih olması şartını nasıl anlamlandırmıştır? Yine onun sahih kırâat kriterlerinden ikincisi olan ve bir kırâatin Mushaf hattına uyması gerekliliğinden bahseden kritere getirdiği tanımının mushaftaki yansımaları nasıldır? Son olarak Mekkî'nin sahih kırâat kriterlerinin üçüncüsü olan ve kırâatin dil yönünden bir temele sahip olması gerekliliği üzerine yaptığı değerlendirmelerinin sahih kırâat alanına yansımaları nasıl olmuştur? Kanaatimizce bu kritik sorulara verilecek doğru cevaplar, sahih kırâat kriterleri meselesinde Mekkî'nin doğru bir şekilde anlaşılmasına ve bundan sonra mevzu etrafında yapılacak değerlendirmelerin de daha sağlıklı ve objektif bir temele oturmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

⁵ Birişik, *Kırâat İlmi ve Tarihi*, 89.

1. Mekkî’de Sahih Kırâat Tanımı

Mekkî b. Ebî Tâlib, “İbâne” adlı eserinde farâzî bir soruya cevap verme sadedinde sahih kırâatin ne olduğunu şöyle açıklamaktadır; “Eğer bir kimse; “Şimdi (günümüzde) kabul edilip okunan kırâatler hangileridir? Kabul edilip te okunmayanlar hangileridir? Ve son olarak da kabul edilmeyip okunmayanlar hangileridir? diye bir soru sorsa, ona şu şekilde cevap verilebilir; Kırâat hakkında rivâyet edilenlerin tümü üç kısımdır.

Birinci kısım: Günümüzde hali hazırda okunan kırâatler olup, bu da kendisinde üç şartı toplayan kırâatlerdir. Bu şartlar:

a) Hz. Peygamber’e ulaşıncaya kadar sika/güvenilir râvilerden nakledilmesi,

b) Kur’ân’ın indirildiği yaygın Arap dilinin bir veçhine uyması,

c) Mushaf hattına uymasındır.

Kur’ân bu üç şartın bir araya geldiği kırâatlerle okunur. Ve bununla (mezkûr üç şartla) o kırâatin doğruluğu, sağlamlığı ve şüpheden uzak oluşu kesinleşir. Çünkü o kırâat Mushaf hattına muvafık olması cihetiyle, icmâyla alınmış olmaktadır. Bu kırâati inkâr eden küfre girmiş olur.”

İkinci kısım: Ahad yoldan nakli sahih olan kırâattir. Arap dilinde sahih bir vechi bulunan ve lafzı Mushaf hattına muhalefet eden kırâattir. Bu tür kırâatler kabul edilir, fakat iki sebepten dolayı okunmazlar;

1) Bu kırâatler icmâyla değil, ahad haberlerle sabit olmuştur. Okunan Kur’ân, ahad haberle sabit olmaz.

2) Bu kırâatler, üzerinde icmâ edilen Mushaf hattına muhaliftir. Bu yüzden sıhhati ve şüpheden uzak oluşu kesinleşmez. Sıhhati kesin olmayan bir şey üzerine kırâatte caiz değildir. Bunu inkâr eden küfre girmekle birlikte ne kötü bir iş yapmış olur.

Üçüncü kısım: Sikâlgüvenilir olmayan kimselerin naklettikleridir. Veya sikâ olan râviden nakledildiği halde, Arap dilinde hiçbir şekilde bir

vechi olmayan kırâatlerdir. Bu kısım kırâat her ne kadar Mushaf hattına uysa da kabul edilmez.⁶

Yukarıda Mekkî'nin sahih kırâat tanımında göze çarpan ilk şey, onun İbn Mücahid'in sahih kırâat tanımında çerçevesini yüzeysel olarak çizdiği sahih kırâatin tanımını belirgin bir şekilde sınırlandırdığıdır.⁷ Yine bu konuda bir diğer dikkat çeken şey de, Mekkî'nin yaptığı tanımla çok net olarak Kur'ân ve kırâat ayrımı yaptığı gerçeğidir. Zira o, yaptığı kırâat tanımlamasında senedi sağlam, Arap dilinde kuvvetli bir vechi olup aynı zamanda Mushaf hattına uyanlar hakkında, bunların hem Kur'ân hem de kırâat olduğunu söylerken, senedi sağlam, Arapça'da bir veçhi bulunan ancak Mushaf hattına uymayanlar hakkında, bunların sadece kırâat olduğunu belirtmiştir. Son olarak üçüncü kısmı teşkil eden kırâatlerden olup, sika olmayan râvinin naklettiği veyahut kırâati nakleden râvi sika olduğu hâlde Mushaf hattına uyan, ancak Arapça 'da bir temeli olmayanlar hakkında, bunların sadece kırâat olduklarını belirterek,⁸ bu tür kırâatler içinse, uydurulmuş kırâatler tabirini kullanmıştır.⁹

Ancak Mekkî aynı eserinin başka bir yerinde, Taberî'nin (ö. 310/923) "*Kitâbu'l-Kırâat*" adlı eserinden yaptığı nakilde şöyle demektedir; "*Onların (Taberî ve onun yolundan gidenlerin) kırâat tercihlerinin çoğu ancak kendisinde üç şartın bir araya geldiği kırâatlerdi.*

⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, tah. Abdulfettâh İsmail Şelebî, (Kahire: Dâru Nahdati Mısır li't-Teb'i ve'n-Neşr, tsz), 51-52.

⁷ Kemal Ahmed Emin Ebbâbeneh, *Mâ Huzife ve Mâ Zîyde min Ahrufi'l-İlleti Lâfzen ve Resmen fi'l-Kırâati's-Seb'i*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Câmiatu'l-Yermûk*, Yermûk, 1998, 10.

⁸ Mekkî, *İbâne*, 51-56.

⁹ Muhammed Âdil Şevk, *Nezerâtun fi Zâhirati'l-İhtiyâri fi'l-Kırâati'l-Kur'âniyyeti*, *Mecelletu Me'hedi'l-İmâmi's-Şâtibiyyeti li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti*, 2012, sayı: 14, s. 169.

Kırâatin dil yönünden kuvvetli bir yönünün olması, Mushaf hattına uygun olması ve âmmenin o kırâat üzerindeki icmâsı."¹⁰ Dikkat edilirse Mekkî, daha önceden kendisinin sıraladığı kriterlerin ilki olan kırâatin senedinin sıhhati şartı yerine, Taberî'den yaptığı nakilde, onların bu kriterin yerine bedel olarak "âmmenin icmâsı" kriterini zikrettiklerini belirtmektedir. Mekkî'ye göre onların, "âmmenin icmâsı" kriterinden kasıtları, Medine ve Kufe ehlinin söz konusu kırâat üzerindeki icmâları olup, yine aynı yerde bu lafzı bir ihtimal, "Harameynin icmâsı", yani Mekke ve Medine ehlinin o kırâat üzerindeki icmâsı olabileceğinden bahsetmektedir.¹¹

Aynı eserin başka bir yerinde Mekkî, yedi Kurrâ'nın kırâatlerinin neden tercih edildiğiyle ilgili farazi bir soruya cevap verirken, bu soruyla ilintili olarak sahih kırâatin tanımını şöyle yapmaktadır; *"Sahih kırâat mevzuunda kendisine itimad edilen asıl meseleye gelince o da şudur; senedi sahih olan, Arapça'da kuvvetli bir vechi bulunan ve lafzı Mushaf hattına uygun olan kırâat sahihtir ve o kırâat açıklanan yedi harftendir. Vele ki bu kırâati, üzerinde birleşen veya ihtilaf eden yetmiş bin kişi rivâyet etsin. Bu kırâatler ister yedi kişiden gelsin isterse de yedi bin kişiden. Kabul edilen kırâatlerin üzerine bina edildiği asıl budur. Bu meselede onu bil ve görüşünü onun üzerine bina et."*¹²

Dikkat edilirse Mekkî, yaptığı bu son tanımla İbn Mücahid'in (ö. 324/936) kurup sistemleştirdiği yedili kırâat sistemi dışında kalan ve aynı zamanda şâz diye nitelenen, ancak bununla birlikte kendisinde sahih kırâat kıstaslarından mezkûr üç şartı taşıyan sahih kırâatlere dikkat çekmek istemiştir.¹³ Zira Mekkî bu tanımayı-

¹⁰ Mekkî, *İbâne*, 89.

¹¹ Mekkî, *İbâne*, 89.

¹² Mekkî, *İbâne*, 90-91.

¹³ İsmail Ahmed et-Tahhân, *Devru'l-Kırâati fî Teysîri'l-İsti'mâli'l-Luğaviyyi'l-Muâsiri*, Mecelletu Devliyyeti Kulliyeti's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 1990, sayı: 8, s. 59.

la genel geçer bir kâide ortaya koymuş, sahih kırâatin çerçevesini yedi kırâatten soyutlayarak ele almış, ele alınan kırâat sahih kırâat kriterlerine uyduktan sonra, sayının yedi veya yedi bin oluşunun bir önem arzetmediğini açıklayarak, bu tanımıyla başta İbn Mücahid olmak üzere sahih kırâatleri yedi, on veya on dörtle sınırlandırılan anlayışlara da zımnen itiraz etmiş olmaktadır. Ancak Mekkî nazarî olarak ortaya koyduğu kırâat tanımıyla yedi kırâatin dışında da sahih kırâatlerin olabileceğini söylerken, iş tatbikat sahasına geldiğinde o, başta İbn Mücahid'in seçip sistemleştirdiği yedi kırâat olmak üzere, ne bunlara ne de diğer onlu sisteme yeni bir şey eklememiş, aksine yedi kırâate dair telif ettiği *"et-Tabsira"* ve *"el-Keşf"* isimli kitaplarında, yedi kırâatin senetlerinin dışında bir kırâat senedi zikretmiyerek her ne kadar sahih kırâat tanımıyla çerçeveyi çok geniş tutmuşsa da, pratikteki uygulamasıyla yedi kırâat etrafında meseleleri ele almaktan kurtulamamıştır.¹⁴

Biz Mekkî'yi, sahih kırâatlerin tanımında bunların neye karşılık geldiği meselesinde, ortaya koyduğu tanımlamalarının genişliği ve kullandığı özgün diliyle bulmaktayız. Örneğin o, *"İbâne"* dışında başka bir kitabında sahih ve sahih olmayan kırâatlerin çerçevesini şöyle belirlemektedir; *"Kırâat meselesinde bu kitapta zikrettiklerimizin tümüne gelince: Kırâatler üç kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım, okuduğum ve naklettiğim kırâatlerdir. Bu tür kırâatler daha önceden sahihliği hakkında hüküm verilen ve kitaplarda mevcut olan kırâatlerdir. Diğer bir kısım, lâfzen ve semâen/işiterek okuduğum kırâatler olup, ancak kitaplarda mevcut olmayan kırâatlerdir. Son kısım, okumadığım ve kitaplarda da asıllarını bulmadığım kırâatler olup, bunlar ancak okuduğum kırâatler üzerine kıyas yaptığım kırâatlerdir. Bu kıyas ancak o kırâatin nakli hususunda senedinin sübûtu kesinleşmediği zaman mümkün olup, bu türden*

¹⁴ Sağır, , *el-Kırââtü's-Şâzzetu ve Tevcîhuha'n-Nahvî*, 71.

olan kırâatler azınlıktadır.¹⁵ Mekkî'nin bu açıklamasında göze çarpan husus, onun sahih kategorisinde değerlendirdiği kırâatleri tilâvet ettiği gerçeğidir. Zira Mekkî, İbane isimli eserinde sahih kırâati tanımlarken; “ / قسم يقرأ به اليوم / ” bu gün okunan kısım¹⁶ tabirini kullanmış, bu tabirle de o, namazda okunması câiz olan kırâatleri kasdetmiştir. Zira Mekkî'nin kırâat tanımlamasının ikinci kısmında zikrettiği, “Kabul edilen ancak okunmayan kırâatler” ifadesi, literatürde ahad kırâatlere denk gelmekte olup, ahad kırâatlerin namazda tilavetleri câiz değildir.¹⁷

Mekkî'nin yaptığı bütün kırâat tanımlamaları içinde genel manada anlaşılan şudur ki; onun nazarında sahih kırâat, senedi sağlam olup, Arapça'da yaygın bir vechi bulunan ve Mushaf hattına uyan kırâatlerdir.¹⁸ Bu kıstasların başında gelen ve bir kırâatin tevsîki için olmazsa olmaz bir şart olan kırâatin senedinin sıhhati, Mekkî'nin nazarında da ilk sırayı teşkil etmektedir.¹⁹ Mekkî'nin yaptığı bu tanım, kırâat âlimlerinin kahir ekseriyeti tarafından kabul görmüştür.²⁰ Ancak bazı kırâat âlimleri, zaman içinde sahih

¹⁵ Mekkî, *Kitâbu't-Tabsirati fi'l-Kırâati's-Seb'i*, 394.

¹⁶ Mekkî, *İbane*, 51.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelûsî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, tah. Abdulgaffar Süleyman el-Bindârî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1437/2015), IV/255; Ebû Amr Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbnu'l-Abdilber, *et-Temhîd*, (*Mağrib: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyyeti*, 1430/2009), VIII/292; Bedruddîn Muhammed b. Abdullah *ez-Zerkeşî, el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Mek-tebetu Dâri't-Turâs, tsz.) I/332.

¹⁸ Emin b. İdris Fellâte, *el-İhtiyâru inde'l-Kurrâ Mefhûmuhu Merâhiluhu ve Eseruhu fil-Kırâât*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmiatu Ummi'l-Kurâ Kulliyyetu't-Dâ'veti ve Usûli'd-Dîn, Mekke 2000, s. 238.

¹⁹ Muhammed Muhtâr Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâati fi'l-Meşriki ve'l-Mağribi*, (Fas: Matbaatu Benî İznâsin, tsz.), s. 210.

²⁰ Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Ali İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, tah. Ali Muhammed ed-Debbâğ, (Beyrut: el-Matbaatu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 2009.), I/9; Zerkeşî, *Burhân*, I/232; Ebû Şâme Şihâbuddîn İsmail b. İbrahim, *el-*

kırâat kriterlerinin ilki olan kırâatin senedinin sahihliği şartıyla iktifa etmeyerek, aynı zamanda o kırâatin senedinde tevâtür şartını da aramaları,²¹ bu konuda bir ayrışma yaşamalarına neden olmuştur. Şöyle ki; sahih kırâat kriterlerinden olan kırâatin Mushaf hattına uygunluğu ve o kırâatin Arap dili yönünden bir temelinin olması noktasında gelenek içinde genel bir uzlaşma sağlanırken, kırâatin senedinin mütevâtir olması şartında ihtilaf edilmiştir.²² Yine mezkûr üç şarttan birini taşımayan kırâatler, literatürde şâz olarak isimlendirilmiştir.²³

1.1. Kırâatin Senedinin Sahih Olması

Mekkî, sahih kırâatlerde sened şartına sıkı sıkıya bağlı kalmış ve bir kırâatin tevsîki için olmazsa olmaz bir şart olan kırâatin senedinin sahih yolla gelmesi, onun nazarında da asıl ve en önemli kriter olmuştur.²⁴ Bu hassasiyeti biz, onun kırâatlere yaklaşımında çok açık bir şekilde görmekteyiz. Örneğin Mekkî, Fatıha suresinde geçen “ مالك ” kelimesinin sonunun nasb şeklinde okunmasıyla ilgili mevzûda, söz konusu kırâatin dilsel referanslarını sıraladıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur; “Bizim bu konudaki kırâat vecihlerini zikretmemizin sebebi, kırâatin îrâptaki tasarruflarının bilinmesi adına olup, bu açıklamalar söz konusu kırâatle (nasb) okumak için değildir. Zira bu tür kırâatle okumak câiz olmayıp, ancak meşhur sikâ râvilerin Sahabe ve Tabî'ler'den- Allah onlardan razı olsun-

Murşidi'l-Vecîz, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.), s. 171-172; Sabrî Eşveh, *İ'câzu'l-Kırâati'l-Kur'âniyyeti Dirâsetun fî Târîhi'l-Kırâati ve'l-İttihâcâti'l-Kurrâi*, (Kahire: Mektebetun Vehiybetun, 1998.), 77.

²¹ Ali en-Nedvî b. Muhammed es-Sefâkûsî, *Ğaysu'n-Nef'ifi'l-Kırâati's-Seb'i*, tahk. Ahmed Mahmud Abdussemî, (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.) 14.

²² Mucahid Yahya Muhammed Hâdî, “el-Mikyâsu'l-Kurrâiyyu inde'l-Kurrâ”, *Mecelletu'l-Kalem İlmiyyetun Muhakkemetun*, 2010, sayı: 4, s. 3.

²³ Cezerî, *Neşr*, I/44.

²⁴ Ebbâh, 210.

sahih bir yolla rivâyet ettikleriyle Mushaf hattına uyan kırâatlerle okumak câizdir.”²⁵ demektedir, başka bir kitabında ise; “Okumadığım kırâatleri almadım.”²⁶ diyerek, bu konudaki duruşunu ortaya koymaktadır.

Mekkî, sahih kırâatlerin tespiti meselesinde kırâatin sahih olarak kabul edilebilmesi için senedinin sahih yolla gelmesini birinci ve asıl şart olarak ortaya koyarken,²⁷ bunun yanında sahih kırâatler arasından bir tercihte bulunurken de tâlî diyebileceğimiz ve gelenek içinde “Kurrâu'l-Mikyâsiyyu” olarak tanımlanan bazı tercihi kriterleri de şart koşturmuştur.²⁸ Bir kırâat âliminden diğerine değişebilen ve tamamen subjektif diyebileceğimiz bu kriterler, bize Mekkî'nin sahih kırâatlere olan yaklaşımını da göstermesi bakımından önemli ipuçları verecektir. Şimdi onun bu tercihi kriterlerini sırasıyla inceleyelim.

1.1.1. Âmmenin İcmâsı

Mekkî'nin sahih kırâatler arasından bir tercihte bulunurken en fazla önem verdiği konu, kırâatin Kurrâ'nın ekseriyeti tarafından rivâyet edilmiş olmasıdır.²⁹ Bu durumu “âmmenin icmâsı” ifadesiyle tanımlayan Mekkî'nin bu ifadesinden kastı, meşhur yedi kırâat imamının en az yarısının bir kırâat üzerinde ittifak etmeleridir. Mekkî, ortaya koyduğu kırâat tercihlerinde “âmmenin icmâsı” kriterinden bazen meşhur yedi imamdan dördünün, bazen

²⁵ Mekkî, *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*, I/69.

²⁶ Mekkî, *Kitâbu't-Tabsirati fi'l-Kirâati's-Seb'i*, 152.

²⁷ Mekkî, *İbâne*, 51.

²⁸ Mekkî, *İbâne*, 89.

²⁹ Yahya Ahmed Selman Celal, *Kavâidu't-Tercîhi ve'l-İhtiyâri fi'l-Kirâati inde'l-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatu'l-Urdûniyyetu'l-Lübânîyyetu, Ürdün, 2006, 59.

beşinin ve bazen de altısının bir kırâat üzerindeki ittifaklarını kas-tetmiştir.³⁰

Mekkî, tercîhî kırâat kriteri diyebileceğimiz "âmmenin icmâsı" kriterini, Taberî başta olmak üzere kendisinden önce yaşamış kırâat âlimlerinden istinbât etmiştir. Zira *İbâne* isimli eserinde Mekkî, Taberî ve ondan başka kırâat âlimlerinin sahih kırâatler arasında tercihte bulduklarında, dikkate aldıkları kriterleri şöyle açıklamaktadır; *"Taberî ve başkalarının da buna benzer ihtiyârî vecihleri vardır. Onların bu ihtiyârî vecihlerinden çoğu, ancak şu üç vasfı taşıması şartıyla kırâat sayılmıştır. Bunlar da; Kırâatin Arap dilinde kuvvetli bir vechinin olması, Mushaf'a uygun olmasının yanında o kırâat üzerinde âmmenin icmâsının olmasıdır. Onların nezdinde âmmenin icmâsı, Medine ve Kûfe ehlinin bir kırâat üzerinde ittifak etmeleriyle gerçekleşmekteydi. Ve yine onların nezdinde kırâatin bu yolla gelmesi, kırâatin sahihliğine kuvvetli bir delildi. Bu nedenle o kırâatin tercih edilmesi de vâcib olmaktaydı. Onlar bazen Haremeyn ehlinin icmâsını, bazen de Nafi ve Âsım'ın ittifaklarını o kırâatin tercih edilmesinde esas yapmış-lardı. Zira bu iki imamın kırâatleri en güvenilir olup, sened itibariyle en sahih ve Arap dilinde de en fasih olanıydı. Fesahat bakımından bu iki kırâatten sonra özellikle Ebû Amr ve Kisâi'nin kırâatleri gelmektedir."*³¹

Mekkî, sahih kırâatler arasında tercihte bulunurken, "âmmenin icmâsı" kriterini ilk sıraya koymuş, çoğunluğun üzerinde ittifak ettiği bir kırâati, rivâyetinde tek kalan kırâat üzerine tercih etmiş-tir.³² Ancak Mekkî cephesinden mevzûya bakıldığında bu duru-

³⁰ Muhammed Ebû Kasr İslâm Husnî, *İhtiyârâtu Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî fi Kitâbihi'l-Keşfi an Vucûhi'l-Kırââti's-Seb'i ve İlelîhâ ve Hucecihâ Dirâsetun Luğavîyyetun Tahlîlîyyetun*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîatu'l-İslâmiyyeti Kismu'l-Luğati'l-Arabiyyeti, Gazze, 2013, 31.

³¹ Mekkî, *İbâne*, 89.

³² Mekkî'nin sahih kırâatler arasından "Âmmenin icmâsı" kriterini göz önünde tutarak tercih ettiği kırâatleri bir arada görmek için bkz., Mekkî, *Keşf*, I/240, I/253

mun bazı istisnaları da olmuştur. Şöyle ki; Mekkî çok nadir olarak bazen rivâyetinde bir veya iki imamın yalnız kaldığı kırâati, manasının diğer kırâat vechine nisbetle daha güzel oluşu nedeniyle kırâat imamlarının çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği kırâate tercih edebilmiştir. Bu duruma şu örneği verebiliriz; Meşhur imamlardan İbn Kesîr'le (ö. 120/738) Âsım'ın (ö. 127/745) birinci râvisi Ebûbekir b. Şu'be (ö. 193/808), Hadid sûresi on sekizinci ayetinde geçen; " مصدقين والمصدقات " kelimelerindeki "sad" harfini tahfifle okurken, geriye kalan kırâat imamları bu harfi teşdidle okumuşlardır.³³ Mekkî her iki kırâat vechinin ayete kattığı manaları sırasıyla verdikten sonra, bu konudaki kırâat tercihinin şöyle açıklamıştır; "Eğer âmmenin/cemâatin okuyuşu olmasaydı ben muhakkak ki tahfifle okunan kırâati tercih ederdim."³⁴

1.1.2. Harameyn İcmâsı

Âmmenin icmâsı başlığı altında biz, Mekkî'nin kırâat tercihlerinde kırâat imamlarının ekserisinin rivâyet ettikleri kırâatleri diğerlerine tercih ettiğini söylemiştik. Bununla birlikte Mekkî, âmmenin icmâsı kriterinin yanında Harameyn ehlinin okuyuşunu da nazarı itibara alarak kırâat tercihinde bulunmuştur. Konuyla ilgili olarak şöyle demektedir; "Onlar bazen Harameyn ehlinin icmâsını o kırâatin tercih edilmesinde esas yapmışlardı."³⁵ Onun Harameyn ehlinin icmâsından kastı Mekke kırâat imamı İbn Kesîr ile Medine kırâat imamı Nafî'nin aynı kırâat üzerindeki ittifaklarıdır. Mekkî,

I/258-259, I/261, I/263, I/268-269, I/273, I/282-283, I/285, I/292-293, I/304-306, I/316-318, I/323, I/327, I/338, I/363-364, I/395, I/405, I/410-411, I/414-415, I/419, I/421-423, I/435, I/438, I/444-445, I/448-449, I/468-469, I/475, I/477-480, I/495, I/500-501, II/36, II/38, II/62, II/85, II/119, II/122, II/286, II/311.

³³ Ebû'l-Âlâ el Hasan b. Ahmed b. el Hasan el-Hemezânî, *Çâyetu'l-İhtisâr fi Kırâati'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*, (Cidde: Silsiletu Usûli'n-Neşr, 1414/1994.), II/676.

³⁴ Mekkî, *Keşf*, II/311.

³⁵ Mekkî, *İbâne*, 89.

bir kırâat üzerinde çoğunluğun ittifakıyla birlikte Haremeyn icmâsının olmasını, Haremeyn imamlarının kırâatlerinin kuvvetine bir delil olarak görmüştür.³⁶

Bununla birlikte Mekkî, bazen de Haremeyn icmâsının yanına Kûfe imamı Âsım'ı da katarak kırâat tercihinde icmâ sayısını üçe yükseltmiştir. Zira o, bu durumu şöyle açıklamaktadır; *"Onlar bazen de Nafi ve Âsım'ın ittifaklarını o kırâatin tercih edilmesinde esas yapmışlardır. Zira bu iki imamın kırâatleri en güvenilir olup, sened itibarıyla en sahih ve Arap dilinde de en fasih olanıydı."*³⁷ Mekkî'nin sözünü ettiği icmâya şu örneği verebiliriz. Kur'ân'da geçen " قد " kelimesindeki "dal" harfinin, kendisinden sonra gelen harfe idgam edilerek mi, yoksa izhârla mı okunacağı hususunda Mekkî, bu konudaki kırâat vecihlerini delilleriyle birlikte sıraladıktan sonra, tercihini izhârla okunan kırâatten yana kullanmış ve bunu da şöyle gerekçelendirmiştir; *"Çünkü Haremeyn imamları ve Âsım bunu izhâr üzere okumuşlardır. Onların bu okuyuş o kırâat için bir delildir."*³⁸

2. Kırâatin Mushaf Hattına Uygunluğu

Mekkî, sahih kırâat kriterlerini sıralalarken ilk sırada kırâatin sahih bir senetle rivâyet edilmesi şartını zikrettikten sonra, ikinci sırada kırâatin Mushaf hattına mutlak uygun olması gerekliliğinden bahsetmiş,³⁹ bu hatta uymayan kırâatleri okumayarak bunları sahih kırâat kapsamından çıkarmıştır.⁴⁰ Mekkî, mushaf hattı krite-

³⁶ Selman Celal, 69.

³⁷ Mekkî, *İbâne*, 89; Mekkî, kırâat tercihinde bulunurken, Haremeyn icmâsı kriterinin yanına, sadece Kufe imamı Âsım'ı katmamış, yeri geldiğinde bazen Şam kırâat imamı İbn Âmir ile Basra kırâat imamı Ebû Amr yoluyla gelen kırâatleri de Haremeyn imamlarının kırâatleri ile beraber tercih etmiştir. Bu konuyla alakalı örnekler için bkz., Mekkî, *Keşf*, I/485, II/127, II/216.

³⁸ Mekkî, *Keşf*, I/144.

³⁹ Mekkî, *İbâne*, 51.

⁴⁰ Mekkî, *Keşf*, II/61, II/100; *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, I/69, I/351, I/388.

rini okuduğu bütün kırâatlerde göz önünde bulundurmuş, bunu Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) şu sözüyle desteklemiştir; *"Kur'ân'ı Mushaf'ta olandan okuyun."*⁴¹

Hz. Osman mushafları Hz. Peygamber'den sahih kırâat kapsamında gelen bütün okumalara şâmil gelebilmesi için nokta ve harekesiz olarak imlâ edilmişti.⁴² Zira bu meselede itimat hıfza olup mücerret hatta değildi.⁴³ Mushafın söz konusu hat karakteristiği, zâhiren bazı sahih okuyuşları dışlar gibi gözükse de son tahlilde hattın aynı özelliği sahih kapsamındaki kırâatleri ihtimalen yansıtabildiğinden, ortada bu hattın yansıtmadığı bir sahih kırâat alanından da bahsedilemeyecektir. Mekkî'de bu mevzûyla ilgili olarak eserinde şöyle demektedir; *"Mushaf, Kur'ân'ın kırâati hususunda Müslümanlar arasındaki ihtilafı azaltmak için Kureyş lehçesiyle bir harf üzere yazılmış, nokta ve hareke kullanılmamıştır. Mushafın bu özelliği farklı vecihlerin/kırâatlerin okunmasına imkân vermek içindir."*⁴⁴

Ancak Mekkî, yukarıdaki açıklamalarında her ne kadar mushafın hat karakterinin ihtilafı olan kırâat vecihlerini yansıttığını söylese de ancak onun sahih kırâatlerin mushaf hattına mutlak uygun olması gerekliliğinden bahsetmesi, bazı sahih kırâatleri dışlaması sorununu da beraberinde getirmiştir. Zira literatürde sahih kırâat kapsamında olduğu hâlde bazı kelimelerin Mushaf hattının görünürdeki resmine tahkîken, tabiri diğerle zâhiren uymadıklarından, söz konusu bu okuyuşlar Mekkî'nin Mushaf kriteri tarifine göre sahih kapsamı dışında kalmaktadırlar. Zira Mekkî, kırâatin Mushaf hattına uygun olmasını mutlak olarak zikrettiği için söz konu-

⁴¹ Mekkî, *Keşf*, I/21.

⁴² Yasir es-Seyyîd Nuveyrî, *"Kavâidu'r-Resmî'l-Osmânîyyi ve Hikemihi"*, *Mecelle-tu'l-Mîzânî li'd-Dirâsâti'l-İslâmîyyeti ve'l-Kânûniyyeti*, 2017, cilt:4, sayı: 1, s. 62.

⁴³ Cezerî, *Neşr*, II/222-223.

⁴⁴ Mekkî, *İbâne*, 33.

su bu durum kırâatlerin tahkîken bu hatta uyma zorunluluğunu da beraberinde getirmekte, hatta tahkîken değil de ihtimali olan kırâatler ise Mushaf hattı dışında kalmaktadırlar. Biz de Mekkî'nin dillendirdiği bir kırâatin sahih olarak değerlendirilebilmesi için o kırâatin Mushaf hattına mutlak olarak uyması şartını, mevcut Mushaf hattı üzerinden ele alacak, böylece onun yaptığı tanımının sahih kırâatler açısından ne gibi sonuçları olduğunu kısaca açıklamaya çalışacağız.

2.1. Mekkî'nin Hat Tanımının Sahih Kırâat Alanına Yansıması

Önceki başlığımızda Mekkî'nin, sahih kırâatin mushaf hattına mutlak manada uygun olması gerektiğinden bahsettiğini, bu hatta uymayan kırâatleri okumayarak sahih kırâat kapsamından çıkardığını belirtmiştik. Cezerî (ö. 833/1430), Mekkînin mushaf kriteri tanımındaki sıkıntıyı görmüş, sahih kırâatin Mushaf hattı kriterine uymasıyla ilgili yaptığı tarifte Mekkî'den ayrılmıştır. Şöyle ki; Cezerî'nin sahih kırâatlerin mushaf hattına uymasıyla ilgili kriterin tarifinde; “*Osman Mushaflarından birine ihtimâlen bile olsa uyan kırâat*”.⁴⁵ ifadelerini kullanmaktadır. Görüldüğü üzere Cezerî, bu kriteri biraz esneterek söz konusu kırâatin Resmî Hatta uygunluğu meselesinde; “İhtimâlen de olsa” tabirini kullanmış, böylece mushafa tahkîken uymayıp takdîren uyan kırâatlerin sahih kırâat birikiminden dışlanmalarının önüne geçmiştir.⁴⁶ Tabiri diğerle Mekkî, kırâatin Mushaf hattına mutlak uygun olması gerekliliğinden bahsederek bir nevi mevzûnun sınırlarını Cezerî'ye göre daha dar bir tanımla belirlemiş, dolayısıyla tarif üzerinden yaşanan söz konusu

⁴⁵ Cezerî, *Neşr*, I/9.

⁴⁶ Muncî el-Esved, “Kırâetun fî Mustelehâti İlmi'l-Kırâât”, ed-Dirâsâtu ve'l-Ebhâsu Kısımü'd-Dirâsâti'd-Dînîyyeti, 2018, sayı: 9, s. 11-12.

bu ayrışma bu iki büyük kırâat âliminin kırâatleri değerlendirmesiyle ilgili yorumlarına da yansımıştır.

Aslında Mekkî ve Cezerî'nin Mushaf hattı kriterinin tanımı mevzuunda yaşadıkları farklılık, bizatihi Mushafın hat karakterinden kaynaklanmaktaydı. Zira Mushaflarda bazı kelimeler hem asılları üzerine hem de bu asılların hilâfına yazılmıştı. Şöyle ki; mushafı tensîh eden komisyon, okunuşları ihtilafli olan bazı kelimeleri asıllarının hilâfına yazmışlardı. Bunun sebebi, kelimenin Mushafa yazılmış tek suretinin delâleti, onun yazılmayan aslıyla beraber her iki kırâat veçhine de denk gelmesi içindi. Taki kelime mushafta görünürde yazıldığı harfle hilâfına, o hattın yansıtmadığı şekliyle de aslına delalet etsin diye böyle yazılmıştı.⁴⁷ İşte literatürde kelimenin aslının hilâfına yazılan ve hattın görünürdeki resmine uyan kırâatine, Mushaf hattına tahkîken uyan kırâat denilirken, kelimenin aslının hilafına yazılmayıp, Mushaf hattının görünürdeki resmine de uymayan kırâate de, hatta ihtimâli olan kırâat denilmiştir.⁴⁸

Yukarıda zikrettiğimiz duruma Fatiha suresinde geçen, “ألصراط” kelimesindeki “ص” harfinin yazılışını örnek olarak verebiliriz. Zira sad harfinin aslı “س” olup, bu harf mushafa aslının hilâfına “ص” olarak yazılmıştır.⁴⁹ Sahabenin Mushaf yazımı sırasında yaptığı bu tasarruf doğru ve yerinde bir tasarruftu. Zira onların bu işten gayeleri, kelimelerin okunuşlarındaki ihtilafları yine onların bünye-

⁴⁷ Muhammed Azîm ez-Zurkânî, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1362/1943.), I/412.

⁴⁸ Tâhâ Âbidîn Tâhâ, “Mezâyâ ve Fevâide'r-Resmî'l-Osmâniyyi”, *Mecelletu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti*, 2006, *cilt*: 1, sayı: 2, s. 22.

⁴⁹ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdulğânî el-Bennâ ed-Dimyâtî, tah. Enes Mihre, *İthâfu Fudelâi'l-Beşer fi'l-Kırâati'l-Erbeati Aşer*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1427/2006.), 153.

lerine bir zarar vermeden Mushaf hattının imlâsı marifetiyle azaltmaktı.⁵⁰

Mekkî'de Fatiha suresinde meşhur imamlar yoluyla gelen " الزراط " okunuşunu, Mushaf hattının görünürdeki resmine muhalefeti yüzünden bu kırâati kabul edilen ancak okunmayan kısımdan olmak üzere ahad kırâat kategorisinde değerlendirirken,⁵¹ Cezerî bu kırâati, Mushaf hattına ihtimali olan kısımdan olmak üzere sahih kırâat kategorisi içinde saymıştır. Şöyle ki, Cezerî'ye göre safir harflerinden her biri bir diğerinin yerine bedel olarak kullanıldığından, burada da "س" harfinden bedel olan "ز" harfi onun yerine kullanılarak söz konusu kelime, " الزراط " şeklinde okunmuş, böylece bu kırâatin Resmî hatta ihtimâli de sağlanmıştır.⁵²

3. Kırâatin Dil Şartına Uyması

Sahih olarak değerlendirilen bir kırâatin Arap diline uygun olması konusu, Mekkî nezdinde de o kırâatin sıhhat şartı için önemli bir kriterdir.⁵³ Zira terâcim kitaplarında Mekkî hakkında yapılan tanımların hepsinde, onun dilci kimliğinden sarâhaten bahsedil-

⁵⁰ Zurkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I/412.

⁵¹ Mekkî, *İbâne*, 124.

⁵² Cezerî, *Neşr*, I/272; Muâsir âlimlerden Çânim Kaddûrî ile araştırmacı Yahya Ahmed Selmân Celâl, Mekkî'nin sahih kırâat tercihleri üzerine yazdıkları eserlerinde, onun okuma ihtilafı olan sahih kırâat vecihleri arasından bir tercihte bulunurken, bu kırâatlerin Resmî Mushaf hattına ihtimâli olanlarını değil, belki bu hatta mutlak olarak uyanlarını tercih ettiğini örnekleriyle anlatmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kaddûrî, "Cuhûdu İmam Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî fî Resmî'l-Mushaf", 14-114; Yahya Ahmed Selman Celal, 111-121. Yahya Ahmed Celal, "Menhecû'l-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib fî Ta'lîmi'l-Kırâati'l-Kur'âniyyeti", Ahmed Hasan Ferhat (Ed.), en-Nedvetu'l-İlmîyyetu el-İmâmu Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî ve Cuhûduhu fî Hidmeti'l-Kur'âni'l-Kerîm:20 Ağustos 2016- Amman: Cem'îyyetu'l-Muhâfazati ala'l-Kur'âni'l-Kerîm (ss. 111-121), el-Mektebetu'l-Vatanîyyeti, Amman, 2016.

⁵³ Bu konudaki örnekler için bkz., Mekkî, *Keşf*, I/285, II/217.

miş,⁵⁴ bu durum kendisini Mekkî'nin kırâatlere yaklaşımında da göstermiştir.

Mekkî, sahih kırâatin dile uygun olması kriterinin genel çerçevesini çizerken Kırâat mualliminde bulunması gereken şartlar arasında, onun dilin inceliklerine nüfûz edecek bir dil bilgisine sahip olması gerektiğini şöyle ifade etmiştir; “Kur’ân öğrencisinin kırâatinin zabtı/senedi ve naklinin sağlam olması için diyanet ve siyanet ehli olan, Kur’ân ilimleri konusunda bilgili, Arap diline nüfûz eden, tecvid ilminde Kur’ân lafızlarının telaffuzunda meşhur imamlardan nakli sahih bir senetle gelenleri seçmesi gerekir. Ne zamanki Mukrî/muallim için Kur’ân ilimleri ve nakil konusunda doğru bir din anlayışıyla dil ilimleri ve Kur’ân’ın lafızlarının nakli olan tecvid ilimlerinde derin bir nüfûz bilgisi bir araya gelirse, onun imameti vâcip, ilmî kişiliği de kemâle ermiş olur.”⁵⁵

Mekkî bir kırâatin sahih addedilebilmesi için o kırâatin dil yönünden kuvvetli bir vechinin olması gerektiğinden bahsetmiştir. Dil kriteri ile ilgili olarak Mekkî, bir yerde sahih kırâatin Arapça yönünden kuvvetli bir vechinin olması gerektiğinden bahsederken,⁵⁶ başka bir yerde ; “Kırâatin Kur’ân’ın indirildiği yaygın Arapça’ya uygun olması gerekir.”⁵⁷ ifadesini kullanmaktadır. Bu durum, müellifimizi Cezerî'nin sahih kırâatler hakkında kullanmış olduğu dil tanımından ayırmaktadır. Zira Cezerî, dil tanımında; “Kırâatin bir yönüyle bile olsa Arapça’ya uygun olması”⁵⁸ tabirini kullanırken,

⁵⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Siletu li-İbni'l-Beşkûval*, (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyyi, 1989.), II/488-490; Yâkut Hemevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, tahk. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyyî, 1414/1993.), VII/124-126.

⁵⁵ Mekkî, *Riâye*, 231.

⁵⁶ Mekkî, *İbâne*, 89.

⁵⁷ Mekkî, *İbâne*, 89.

⁵⁸ Cezerî, *Neşr*, I/10.

Mekkî'de bu tanım; *“Dilin dilde yaygın ve kuvvetli bir temelinin olması gerekir.”*⁵⁹ şeklinde formüle edilmiştir.

Mekkî'nin dilci kimliği onun kırâat tercihlerine de yansımış, meşhur kırâat imamlarının okuyuşları arasından bir tercihte bulunurken bu kırâatler arasında dilde fesahat yönünden bir karşılaştırma yapmış, Arapça'da Nâfi ve Âsım'ın kırâatlerini en sahih ve en fasih kırâatler olarak vasıflandırırken, tilâvette Ebû Amr ve Kisâ'nin kırâatlerini fasih olarak nitelendirmiştir.⁶⁰ Mekkî'nin sahih kırâatlerde dil kriteri tanımında, kırâatin Arapça yönünden kuvvetli bir vechinin olması gerektiğine dair ifadesi, sahih kırâat kapsamına girecek olan kırâatlerin Arapça'nın en belîğ, en fasih ve en akyas olanına uymasını zorunlu kılmıştır. Onun dil tanımında seviyeyi çok yüksek tutması sahih kapsamında olup onun nazarında dil tanımını tam olarak karşılayamayan kırâatlerin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Şimdi de Mekkî'nin dil kriterinin sahih kırâat birikimi üzerindeki yansımalarına bakalım.

3.1. Mekkînin Dil Tanımının Sahih Kırâat Alanına Yansıması

Mekkî'nin dil kriteri tanımında kırâatin dilsel yönden kuvvetli bir temele sahip olması gerektiğinden bahsetmesi, sahih kırâat kapsamında olan ancak bu tanımın dışında kalan kırâatleri onun nazarında zımmen zayıflatmış, bu durum onun söz konusu kırâatleri değerlendirmesiyle ilgili ifadelerine de yansımıştır. Muâsır âlimlerden Muhsin Hâşim Dervîş bu konuyla ilgili olarak, Mekkî hakkında yazdığı makalesinde, *“Bazı Kırâatlere Zımmen Zayıflık İsnat Etmesi”* adlı bir başlık açarak şöyle demiştir; *“Mekkî el-Kaysî nezdinde bu tutum (sahih kapsamında olan kırâatlere bazı gerekçelerden dolayı zımmen zayıflık isnat edilmesiyle ilgili tutum) nisbî olarak azdır.*

⁵⁹ Mekkî, *İbâne*, 89.

⁶⁰ Mekkî, *İbâne*, 89.

Mekkî'nin mütevâtir kırâatlerle ilgili yaptığı değerlendirmelerin tümü hakkında yaptığım hassas bir araştırmanın neticesi sonrasında benim için şu sonuç ortaya çıktı; Mekkî'nin zımnen zayıflık isnadında bulunduğu kırâatlerin sayısı yirmi dört kadar olup, bu sayının toplam kırâat yekûnuna nisbeti %7,4'tür. Ne var ki, Kur'ân kırâatleri sahasında araştırma yapan kişi, kırâatlerin hüccetleriyle, bunların doğruluğunu ispat etme sadedinde çok kıymetli eserlere sahip olan Mekkî b. Ebî Tâlib gibi birinin böylesi bir tutum içinde olmasını yadırgayıp uygun bulmaz. Durum böyleyken söz konusu araştırmacı bu konuda ancak şunu söyleyebilir; Mekkî'nin bu tutumu ancak onun dilci kimliğinin bir örneği olup, bu konuda o, Ebû Cafer en-Nehhâs'ın "Î'râbu'l-Kur'ân" kitabında gösterdiği dilci kimliğinden daha fazla onu taklit etmiştir."⁶¹

Mekkî'nin Muşkili Î'râbi'l-Kur'ân isimli kitabının muhakkiki Hâtim Salih ed-Dâmin'de onun bu konuda dile getirdiği bütün argümanların benzerini, daha önceden Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (ö. 338/949) söylediğini ve dil konusunda onun meşhur nahiv âlimi Nehhâs'ı taklit ettiğini söylemektedir.⁶² Mekkî'nin dilsel referanslarla bazı sahih kırâatlere zımnen zayıflık isnad etmesiyle ilgili olarak, Enâm suresi yüz otuz yedinci ayeti örnek olarak verilebilir. Şöyle ki; sadece Şam kırâat imamı İbn Âmir, (ö. 118/736) ilgili ayette "قتل" kelimesiyle buna muzâfun ileyh olan "شركاؤهم" lafzı arasına fasıl olmak üzere "أولادهم" lafzını nasbla okumuştur. Mekkî'de ilgili ayet üzerinde yaptığı yorumunda, İbn Âmir'in okuyuşu hakkında; "أصحي قراءة بعيادة/Bu uzak bir kırâattir." ifadesini kullanmış ve bu okuyuşun dilciler nezdinde ancak şiirde câiz olabileceğini belirttikten

⁶¹ Muhsin Hâşim Dervîş, "Mevkifu Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mine'l-Kirâati'l-Mutevâtirati fi Kitâbihi Muşkili Î'râbi'l-Kur'ân", *Mecelletu Kulliyeti't-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti ve'l-Arabiyyeti*, 2006, sayı: 32, s. 29.

⁶² Mekkî, *Muškili Î'râbi'l-Kur'ân*, (Kitabın muhakkiki Hâtim Salih ed-Dâmin'in giriş kısmındaki açıklamasından), 1/36.

sonra da şöyle demiştir; “Muhakkak bu kırâat İbn Âmir'den rivâyet edildi.”⁶³ Mekkî'nin sahih kırâatlerden sayılan İbn Âmir'in okuyuşu hakkındaki bu ifadeleri, çok açık olarak onun dilci kimliğiyle söz konusu kırâatlere yaklaştığının tipik bir örneğini teşkil etmektedir.⁶⁴ Ancak Cezerî, genel anlamda İbn Âmir'in yukarıdaki kırâati hakkında dilsel referanslarla yapılan eleştiri ifadelerinin tümünü ret makamında uzunca açıklamalarda bulunmuş, son tahlilde sahih kırâatlerden olan söz konusu kırâatin dil kaidelerince eleştirilmesinin temelsiz ve haksız olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Mekkî'nin *Muşkili İ'râbi'l-Kur'ân* adlı eserinde sahih kırâatlere karşı kullandığı ifadeleri, toplam kırâat yekûnu içinde her ne kadar çok az bir yer işgal etse de onun kırâatleri dilsel referanslarla savunduğu ve aynı zamanda bir hüccet kitabı olan *el-Keşf* isimli eseri de beraber düşünüldüğünde, bu durumu anlamlandırmak gerçekten bir hayli zordur. Belki bu meselede şu söylenebilir; Mekkî'nin Mısırlı hocalarından olan Ebû Bekir el-Edfevî, (ö. 388/998) büyük dil âlimi Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın hem arkadaşı, hem de öğrencisiydi.⁶⁶ Mekkî'de bu meselede hocasının hocası olan Nehhâs'tan etkilenmiş, Mekkî'nin *Muşkili İ'râbi'l-Kur'ân* isimli kitabının muhakkiki Hâtim Salih ed-Dâmin'in de belittiği gibi neredeyse o, söz konusu kırâatlere karşı Nehhâs'ın kullandığı dilsel argümanların aynısını kullanmıştır.⁶⁷

⁶³ Mekkî, *Muşkili İ'râbi'l-Kur'ân*, II/271-272.

⁶⁴ Mekkî'nin dilsel referanslarla bazı sahih kırâatlere zimnen zayıflık isnad etmesi ile ilgili diğer örnekleri görmek için bkz., Mekkî, *Muşkili İ'râbi'l-Kur'ân*, I/402, 404, II/481, 484.

⁶⁵ Bkz., Cezerî, *Neşr*, II/263.

⁶⁶ Ömer Rıza Kehâleh, *Mu'cemu'l-Muellifin*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyyi tsz.), X/305.

⁶⁷ Müellif Maşalı, kırâat tasavvurlarında yaşanan değişimi üçe ayırmakta, İbn Mücahid ve öncesi dönemi “Mütekaddimun Kırâat Tasavvuru” olarak isimlendirir. Genç Mütefekkirler

SONUÇ

Kırâat geleneği içinde bilinen manasıyla bir kırâatin sahih olarak kabul edilebilmesi için aranan meşhur üç kriter, kırâatin senedinin sahih olması, Mushaf hattına uyması ve Arap dili yönünden bir temele sahip olması şeklinde sıralanmaktadır. Mekkî yaptığı sahih kırâat sahih kırâat tanımıyla çok net olarak Kur'ân ve kırâat ayrımı yapmıştır. Zira Mekkî'nin nazarında bir kırâatin Kur'ân olarak sayılabilmesi için kendisinde şu üç şartın olması gerekmektedir; Kırâatin güvenilir râviler kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşan sahih nakli, Arapça da yaygın bir temelinin olması ve Mushaf hattına uygun olması. Kendisinde bu üç şartı taşıyan kırâatler hakkında Mekkî; *"Bu gün okunan (Kur'ân olarak) kısım"* tabirini kullanmış, bu üç şarttan birinin ihlal olduğu kısmı ise sadece kırâat olarak görmüş, bu türden olanlar hakkında ise; *"Okunmayan kısım"* tabirini kullanmıştır. Mekkî, *"Kabul edilen ancak (Kur'ân olarak) okunmayan kısım"* ifadesiyle tarifini verdiği kırâat türünün, Kur'ân olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiş olmaktadır. Mekkî, sahih kırâatlerin tespitî meselesinde kırâatin sahih olarak kabul edile-

rirken, içinde Mekkî'nin de olduğu İbn Mücahid sonrasında sekizinci asra kadar olan dönemi ise *"Orta Dönem Kırâat Tasavvuru"* başlığı altında incelemektedir. Maşalı, İbn Mücahid ve öncesi dönemde kırâatlerin kimden rivâyet edildiklerine bakılmaksızın eleştirildiklerini, bu manada kırâatler üzerinde her hangi bir ismet sıfatının olmadığından bahsederken, söz orta dönem kırâat tasavvuru bahsine geldiğinde ise bu dönemin mütekaddimun dönemi kırâat telakkisinin terkinde tanıklık ettiğini, dönemin kırâat âlimlerinin dilcilerin eleştirilerine karşı sahih kırâatleri savunduklarından bahsetmektedir. Ancak yine aynı dönem kırâat âlimlerinin bazı sahih kırâatleri yine kendilerinin dilsel referanslarla eleştirmelerini, onlar açısından ikircikli bir tavır olarak tavsif etmektedir. Dolayısıyla yukarıda Mekkî'nin sahih olduğu halde sadece dilsel açıdan kuvvetli görmediği kırâatlere karşı kullandığı keskin dilinin tarihsel bir arka planının olduğunu ve bunun sadece Mekkî ile sınırlı bir tutum da olmadığı, Maşalı'nın bu değerlendirilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Ayrıntılı açıklamalar için bkz., Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmî*, (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 127-130.

bilmesi için senedinin sahih yolla gelmesini birinci ve asıl şart olarak ortaya koyarken, bunun yanında sahih kırâatler arasından bir tercihte bulunarak tâlî diyebileceğimiz ve gelenek içinde “*Kurrâu'l-Mikyâsiyyu*” olarak tanımlanan bazı tercihi kriterleri de şart koşabilmiştir. Mekkî'nin sahih olarak addedilen bir kırâatin Mushaf hattına mutlak manada uygun olmasından bahsetmesi, hatta mutlak değil de ihtimali olan sahih kırâatleri dışlaması problemini beraberinde getirmiştir. Onun resmi Mushaf hattı tanımındaki mutlaklık Cezerî'de söz konusu kırâatin resmi hattın görünürdeki resmine ihtimalende olsa uyması şeklinde revize edilmiş olması söz konusu bu iki büyük kırâat âlimi arasında bâriz bir görüş farklılığını ortaya koymuştur. Mekkî'nin bir kırâatin sahih olarak sayılabilmesi için o kırâatin dil yönünden kuvvetli ve yağın bir vechinin olması gerektiğinden bahsetmesi ise onu Cezerî'nin sahih kırâatler hakkında kullandığı dil tanımından ayırmıştır. Zira Cezerî, dil tanımında kırâatin bir vecihle bile olsa Arapça'ya uygunluğunu söz konusu kırâatin tevsîki için yeterli görmüştür. İşte Mekkî'nin dilci yönü onun sahih kırâatler arasından bir tercihte bulunurken dilsel önden daha kuvvetli bir temele sahip olan kırâatler lehine bir tercihte bulunmasına neden olmuş, bunun karşısında dilsel yönden kuvvetli bir temele sahip olmayan kırâatleri ise bazen bu yönden eleştirmiştir. Mekkî'nin sahih olduğu halde sadece dilsel açıdan kuvvetli görmediği kırâatler hakkında yaptığı eleştirilerinin, kırâat tarihi içinde tarihsel bir arka planının olduğu, bu türden olan sahih kırâatlere karşı yapılan dilsel temelli eleştirilerin sadece Mekkî ile sınırlı olmadığı, İbn Mücahid ve sonrasında içinde Mekkî'nin de bulunduğu ve sekizinci asra kadar devam eden tarihsel süreç içinde kırâat âlimleri tarafından bu tutumun devam ettiği bilinmektedir. Bu gerçeklikten hareketle, Mekkî gibi

bir kırâat âliminin dilsel açıdan kuvvetli bir temele sahip olmayan bazı sahih kırâatler hakkındaki dilsel referanslı eleştirel dilini anlamlandırmak çok da zor olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Bayraktutan, Osman. "Kıraatlerin Sınırlandırılması Meselesi", İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, sayı: 11, s. 126.

Birişik, Abdulhamit. *Kırâat İlmi ve Tarihi*, İstanbul: Emin Yayınları, 2004.

Celal, Yahya Ahmed. "Menhecu'l-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib fi Ta'lîmi'l-Kırâati'l-Kur'âniyyeti", Ahmed Hasan Ferhat (Ed.), en-Nedvetu'l-İlmîyyetu el-İmâmu Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî ve Cuhûduhu fi Hidmeti'l-Kur'âni'l-Kerîm:20 Ağustos 2016- Amman: Cem'îyyetu'l-Muhâfazati ala'l-Kur'âni'l-Kerîm (ss. 111-121), el-Mektebetu'l-Vatanîyyeti, Amman, 2016.

Dağ, Mehmet. "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı", *Marife Dergisi*, 2007, cilt: VII, sayı:2, s. 92-93, 98.

Kaddûri, Gânim. *Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam Hayatuhu ve Cuhûduhu fi Dirâseti'l-Kur'ân*, Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1986.

Dervîş, Muhsin Hâşim. "Mevkifu Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mine'l-Kırâati'l-Mutevâtirati fi Kitâbihi Muşkili İ'râbi'l-Kur'ân", *Mecelletu Kulliyeti't-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti ve'l-Arabiyyeti*, 2006, sayı: 32, s. 29.

Dimyâtî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdülğânî el-Bennâ. tah. Enes Mihre, *İthâfu Fudelâi'l-Beşer fi'l-Kırâati'l-Erbeati Aşer*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1427/2006.

Ebbâbeneh, Kemal Ahmed Emin. *Mâ Huzife ve Mâ Zîyde min Ahrufi'l-İlleti Lâfzen ve Resmen fi'l-Kırâati's-Seb'i*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîatu'l- Yermûk, Yermûk, 1998, 10.

Ebbâh, Muhammed Muhtâr. *Târîhu'l-Kırâati fi'l-Meşriki ve'l-Mağribi*, Fas: Matbaatu Benî İznâsin, tsz.

Ebû Şâme, Şihâbuddîn İsmail b. İbrahim. *el-Murşidi'l-Vecîz*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

Endelûsî, İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, tah. Abdulgaffar Süleyman el-Bindârî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1437/2015.

Esved, Muncî. "Kırâetun fî Mustelehâti İlmi'l-Kırâât", ed-Dirâsâtu ve'l-Ebhâsu Kısmu'd-Dirâsâti'd-Dînîyyeti, 2018, sayı: 9, s. 11-12.

Eşveh, Sabrî. *İ'câzu'l-Kırââti'l-Kur'âniyyeti Dirâsetun fî Târîhi'l-Kırââti ve'l-İttihâcâti'l-Kurrâi*, Kahire: Mektebetun Vehiybetun, 1998.

Fellâte, Emin b. İdris. *el-İhtiyâru inde'l-Kurrâ Mefhûmuhu Merâhîluhu ve Eseruhu fil-Kırâât*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîiatu Ummi'l-Kurâ Kulliyetu't-Dâ'veti ve Usûli'd-Dîn, Mekke 2000, s. 238.

Hâdî, Mucahid Yahya Muhammed. "el-Mikyâsu'l-Kurrâiyyu inde'l-Kurrâ", Mecelletu'l-Kalem İlmiyyetun Muhakkemetun, 2010, sayı: 4, s. 3.

Hemevî, Yâkut, *Mu'cemu'l-Udebâ*, tah. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyyî, 414/1993.

Hemezânî, Ebû'l-Âlâ el Hasan b. Ahmed b. el Hasan. *Ğâyetu'l-İhtisâr fî Kırââti'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*, Cidde: Silsiletu Usûli'n-Neşr, 1414/1994.

Husnî, Muhammed Ebû Kasr İslâm. *İhtiyârâtu Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî fî Kitâbihi'l-Keşfi an Vucûhi'l-Kırââti's-Seb'i ve İlelihâ ve Hucecihâ Dirâsetun Luğavîyyetun Tahlîliyyetun*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîiatu'l-İslâmiyyeti Kısmu'l-Luğati'l-Arabiyyeti, Gazze, 2013, 31.

İbnu'l-Abdilber, Ebû Amr Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *et-*

Temhîd, Mağrib: Vizâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti, 1430/2009.

İbn Beşkûvâl, *es-Siletu li-İbni'l-Beşkûval*, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyyi, 1989.

İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Ali, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, tah. Ali Muhammed ed-Debbâğ, Beyrut: el-Matbaatu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 2009.

Kaddûri, Gânim, *Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam Hayatuhu ve Cuhûduhu fi Dirâseti'l-Kur'ân*, Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1986.

_____, *Cuhûdu İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî fi Resmî'l-Mushafi*, Cemiyetu'l-Muhâfazati ala'l-Kur'âni'l-Kerîm, Ürdün tsz.

Kaysî, Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, tah. Abdulfettâh İsmail Şelebî, Kahire: Dâru Nahdati Mısır li't-Teb'i ve'n-Neşr, tsz.,

_____, *Kitâbu't-Tabsira fi'l-Kırâati's-Seb'i*, tah. Muhammed Ğavsu'n-Nedevî, Bombay: ed-Dâru's-Selefiyyetu, Bombay, 1982.

_____, *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*, tah. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1984.

_____, *el-Keşf an Vucûhi'l-Kırâati's-Seb'i ve İlelihâ ve Hicecihâ*, tah. Muhyiddîn Ramazan, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1984.

Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin Kırâatleri Kabul Şartları", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, sayı: 48, s. 151.

Kehâleh, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifin*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabîyyi, tsz.

Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kırâat İlmi*, Ankara: Otto Yayınları, 2020.

Nuveyrî, Yasir es-Seyyîd. "Kavâidu'r-Resmî'l-Osmânîyyi ve Hikemihi", *Mecelletu'l-Mîzâni li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti ve'l-Kânûniyyeti*, 2017, cilt:4, sayı: 1, s. 62.

Sağır, Mahmud Ahmed. *el-Kırâatu's-Şâzzetu ve Tevcîhuha'n-Nahvî*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1999.

Sefâkûsî, Ali en-Nedvî b. Muhammed, *Ğaysu'n-Nef'ifi'l-Kırââtî's-Seb'i*, tah. Ahmed Mahmud Abdussemit, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

Selman Celal, Yahya Ahmed. *Kavâidu't-Tercîhi ve'l-İhtiyâri fi'l-Kırâati inde'l-İmâm Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatu'l-Urdûniyyetu'l-Lübânîyyetu, Ürdün, 2006, 59.

Şevk, Muhammed Âdil. *Nezerâtun fî Zâhirati'l-İhtiyâri fi'l-Kırââtî'l-Kur'âniyyeti*, Mecelletu Me'hedi'l-İmâmi's-Şâtibiyyeti lî'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyyeti, 2012, sayı: 14, s. 169.

Tâhâ. Âbidîn Tâhâ, "Mezâyâ ve Fevâide'r-Resmî'l-Osmânîyyi", Mecelletu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyyeti, 2006, cilt: 1, sayı: 2, s. 22.

Tahhân, İsmail Ahmed. *Devru'l-Kırâati fî Teysîri'l-İsti'mâli'l-Luğaviyyi'l-Muâsiri*, Mecelletu Devlîyyeti Kullîyyeti's-Şerîati ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyyeti, 1990, sayı: 8, s. 59.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Mek-tebetu Dâri't-Turâs, tsz.

Zurkânî, Muhammed Azîm. *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1362/1943.